

أهل سنت و آيات مهدويت

« با تاكيد بر ينابيع المودة »

مرضيه محمص *

(هرا عابدی)**

چکیده

ادبیات مهدویت از گونه های ادبی رایج در فرهنگ انبیاء بوده است . عالمان أهل سنت نیز به تبع روایات صریح نبوی (ص)، از اعتقاد به مهدویت سخن گفته اند . در این جستار ضمن معرفی کتاب «ینابيع المودة» ، به آیات ذکر شده در آن با محوریت مهدویت ذکر شده و روایات تأویلی آنان اشاره گردیده است .
کلید واژه ها : مهدویت ، أهل سنت ، ینابيع المودة .

مقدمه

بحث های مربوط به موعود آخر الزمان در دوره های مختلف تاریخ و در کتاب های اندیشمندان با عناوین گوناگونی مطرح و عرضه شده است . منجی آخر الزمان ، موعود منتظر ، فوتوریسیم ، مسیانیسیم^۱ از جمله این عناوین محسوب می شود . در این میان معروف ترین واژه متداول میان مسلمانان واژه «مهدی» و «قائم» بوده ، لذا در گذر تاریخ

* دکتر و مدرس دانشگاه شهید بهشتی
** مدرس دانشگاه اصول الدین تهران

اندک از تمامی مناقشات علمی و کلامی مربوط به موعود در جهان اسلام با عنوان «مهدویت» یاد شده است. با مروری بر مصادر حدیثی، تاریخی و تفسیری شیعه و سنی به این نکته دست می‌یابیم که نجات بخشی از ظلمت نادانی، ظلم و نابرابری و رهنمونی به نور هدایت، بالندگی و عدالت به عنوان مهم ترین برآیندهای اعتقاد به مهدویت ذکر شده است.^۲ کثرت روایات و بشارت های نبوی در ارتباط با این اصل زیربنایی عقیدتی تا اندازه ای بوده است که کلیه فرق اسلامی علی رغم اغراض متعارضی که با یکدیگر داشته اند، نتوانستند این حقیقت را نادیده انگارند.^۳ پیشوایان اسلامی یکی پس از دیگری بر اهمیت، قطعیت و اصالت مهدویت و تصریح هویت مهدی موعود کوشیده اند تا مانع هر گونه انحراف و سوء استفاده شوند. نوشتار حاضر به بررسی کتاب «ینابیع المودة» پرداخته و آیاتی را که به طور خاص با روایاتی مرتبط با بحث مهدویت، تبیین شده استخراج نموده است.

مهدویت از دیدگاه اهل سنت

بسیاری از عالمان اهل تسنن درباره وجود حضرت مهدی (ع) کتاب نوشته و اعتراف نموده اند که روایات پیامبر (ص) درباره حضرت متواتر است.^۴ البته درباره ویژگی های حضرت حجت (ع) میان اهل سنت، کم و بیش اختلاف نظرهایی وجود دارد. بعضی اجمالا معتقدند که در آخر الزمان، شخصی به نام مهدی (ع) از خاندان پیامبر اکرم (ص) ظهور می کند. بین عالمان اهل تسنن کسانی خصوصا - شافعیه - تصریح کرده اند که حضرت مهدی (ع) حیات دارند و نام بزرگان خود را در زمره کسانی ذکر کرده اند که زمان غیبت، به حضور حضرت مهدی (ع) نایل آمده اند. این گروه از اهل تسنن به امامان دوازده گانه شیعیان در جایگاه عالمان و فقیهانی اعتقاد دارند که سخنانشان برای امت راهگشا و معتبر است و مردم باید در امور دینی و اخلاقی خویش بدان ها مراجعه کنند.^۵

نگارش های اهل سنت پیرامون مهدویت

در بررسی های به عمل آمده نخستین کتاب هایی که از جانب علمای اهل سنت درباره مهدویت تالیف یافته عبارت است از: «أخبار المهدی» از عباد بن یعقوب رواجنی

۲۵۰م- ؛ «صاحب الزمان» از أبو العنبر محمد بن إسحاق بن أبي العنبر - ۲۷۵م- ؛ «الفتن و الملاحم» از حافظ نعیم بن حماد مروزی - ۲۷۷م- . شایان ذکر است قریب به اتفاق کتاب های حدیثی اهل سنت چه صحاح و چه غیر صحاح به گونه ای حدیث های مرتبط با امام مهدی (ع) را یاد کرده اند . در بسیاری از این دست روایات ، به ذکر ویژگی هایی از حضرت مهدی (ع) پرداخته شده که جز بر آن حضرت قابل تطبیق نیست .^۷

دلالت آیات قرآنی در بحث مهدویت

آیات قرآن کریم ، نازل شده از مرتبه رحمانیت حضرت حق است و تنها اهل بیت (ع) که عدل قرآن و منور به نور الهی هستند می توانند مبین آن باشند . از آنجایی که مسأله مهدویت در شمار مهمترین مسائل در حوزه معرفتی جهان اسلام به شمار می آید و درک آن بن مایه شناخت صحیح بسیاری از معارف الهی دیگر می باشد . از این رو در متن وحی ، دلالت های فراوانی پیرامون جوانب متعدد این موضوع دیده می شود . این اشارات به بیان عالمان در شمار معانی نهفته آیاتند و دسترسی به آنها در شمار تأویل قرار دارد .^۸ بر این مبنا در رابطه با آیات مهدویت ، تنها اهل بیت (ع) که از طهارت روحی کامل برخوردارند ، در مقام بیان تأویل آیات صلاحیت لازم را دارا هستند . از منظر محققان در مجامع حدیثی ۳۲۴ آیه قرآن با احادیث مربوطه ذکر شده که مرتبط با مهدویت است .^۹

معرفی اجمالی مؤلف کتاب «ینابیع المودّة»

شیخ حافظ سلیمان بن ابراهیم قندوزی بلخی معروف به خواجه کلان بن محمد در سال ۱۲۲۰ هجری قمری در بلخ متولد شد مدارج علمی و ادبی خود را در بخارا تکمیل نمود . وی طی دوران حیات خود ، اجازه های نقل حدیث متعددی از بزرگان دریافت نمود . وی از مشایخ حنفی مذهب بوده و در اواخر عمر به نگارش کتاب گرانمایه «ینابیع المودّة» پرداخته است . در تدوین این کتاب تاکید نموده است که تنها از کتب معتبر تفسیری اهل سنت ؛ همچنین صحاح و جوامع حدیثی مورد تایید جماعت می باشد ، استفاده نموده است . او در تبیین انگیزه نگارش «ینابیع المودّة» ، می نویسد : انگیزه تالیف آن بوده است که خدای متعال در قرآن کریم اجر تبلیغ رسول اکرم (ص) را مودت اهل بیت (ع) قرار داده و آن را واجب کرده است و مودت باید بر اساس شناخت فضائل آنان باشد و شناخت

نیز در طریق مطالعه کتب مورد اعتماد اهل سنت امکان پذیر است. سپس از تعصب و جهل و کتمان حق و انکار راستی به خدا پناه برده است.

این کتاب یک مقدمه و صد باب دارد و باب هایی که بیشتر احادیث تفسیری آن در شأن حضرت مهدی (ع) می باشد عبارت است از: ۶۳، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۸۰، ۸۱، ۸۳، ۸۶، ۸۸، ۹۴.

تبیین آیات مهدویت در «ینابیع الموده»

بررسی دقیق کتاب «ینابیع الموده» گویای این امر است که تعدادی از آیات قرآنی به طور خاص مستند به روایاتی شده است که صراحتاً، تأویل آیه را به یکی از حوزه های مباحث مهدویت، دانسته است. این آیات عبارت است از:

۱. «وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ» (الانبیاء، ۲۱/۱۰۵)؛ «و در زبور پس از تورات نگاشته ایم که بی گمان زمین را بندگان شایسته من به ارث خواهند برد».

سلیمان القندوزی: فی قوله تعالى: «... يرثها عبادي الصالحون» قال (ع): «هم القائم و أصحابه»؛ حضرت باقر و حضرت صادق (ع) درباره این آیه فرمودند: «این عباد صالح حضرت حجت بن الحسن (ع) قائم آل محمد و اصحاب ایشانند که سرانجام زمین را به ارث خواهند برد».^{۱۰}

۲. «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ» (التوبة، ۹/۳۳؛ الفتح، ۴۸/۲۸؛ الصف، ۶۱/۹)؛ «اوست که پیامبرش را با رهنمود و دین راستین فرستاد تا آن را بر همه دین ها برتری دهد اگر چه مشرکان نپسندند».

سلیمان القندوزی: «والله ما نزل تأويلها بعد، ولا ينزل تأويلها حتى يخرج القائم (ع). فإذا خرج القائم (ع) لم يبق كافر بالله العظيم ولا مشرك...؛ به خدا سوگند که تأویل این آیه صدق نمی کند تا بیرون آید مهدی (ع). زمانی که او ظاهر شود، هیچ مشرکی باقی نخواهد ماند مگر آن که کراهت دارد قیام و انقلاب او، و هیچ مشرکی باقی نمی ماند مگر آن که در مصاف با او کشته می شود تا جایی که کافر در شکم سنگ سختی باشد آن سنگ به مؤمن می گوید: ای مؤمن در شکم من کافری مخفی شده است...».^{۱۱}

۳. «إِنْ نَشَأْ نُنَزِّلْ عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ آيَةً فَظَلَّتْ أَعْنَافُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ» (الشعراء، ۴/۲۶)؛ «اگر بخواهیم از آسمان بر آنان نشانه ای فرو می فرستیم تا فروتنانه بدان گردن نهند».

سلیمان القندوزی: «أَنَّ الْقَائِمَ (ع) لَا يَقُومُ حَتَّى يَقُومَ مَنَادٌ مِنَ السَّمَاءِ، تَسْمَعُ الْفِتَاهُ فِي خُدْرَاهَا وَيَسْمَعُ أَهْلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَفِيهِ نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ: «إِنْ نَشَأْ نُنَزِّلْ...» ۱۲.

۴. «فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ * أَمْرًا مِّنْ عِنْدِنَا إِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ» (الدخان، ۴۴/۴-۵)؛ «در آن [شب]، هر کار استواری را [که اجمال دارد] جدا می کنند [و تفصیل می دهند]، به فرمانی از نزد ما که ما فرستنده ایم». از عبدالله بن مسکان روایت شده از امام باقر و صادق و کاظم (ع) فرمودند: «خداوند در شب قدر، قرآن را به بیت المعمور به صورت یکجا و دفعی نازل می نماید. سپس بر رسول خدا طی ۲۳ سال نازل فرمود. امور حق و باطل و آنچه در این سال ها جاری شود تقدیر می شود... آن را به رسول خدا و به امیر المؤمنین و امامان از اولاد خود القاء می کند تا می رسد به صاحب الزمان مهدی (ع)». ۱۳.

۵. «هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ أَوْ يَأْتِيَ بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيْمَانِهَا خَيْرًا قُلِ انظُرُوا إِنَّا مُنْتَظِرُونَ» (الأنعام، ۱۵۸/۶)؛ «آیا چشمداشتی جز این دارند که فرشتگان نزد آنان بیایند یا پروردگارت آید یا برخی از نشانه های عذاب پروردگارت آید؟ روزی که برخی نشانه های پروردگارت آید کسی که از پیش ایمان نیاورده یا در ایمان خویش کار نیکویی انجام نداده باشد ایمانش او را سودی نخواهد داد؛ بگو چشم به راه باشید که ما نیز چشم به راهیم». علی بن رئاب از امام صادق (ع) درباره آیه: «يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ...» آورده است که منظور از آیات، ائمه از اهل بیت هستند و منظور از «بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ» قائم منتظر (ع) است. زمان قیام آن امام که با شمشیر قیام می کند، ایمان آنهایی که پیش از قیام او ایمان نیاورده اند فایده نمی بخشد، گرچه به امامان قبل از او ایمان آورده باشند. ۱۴.

۶. «وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى» (الأنعام، ۱۶۴/۶)؛ «و هیچ کس کاری [زشت] جز به زیان خویش نمی کند و هیچ باربرداری بار [گناه] دیگری را بر نمی دارد».

از عبد السلام هروی که گوید خدمت حضرت رضا (ص) درباره آیه: «وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى» پرسیدم؟ فرمودند: «فرزندان و ذریه قاتلان حسین (ع) که به اعمال پدرانشان راضی بودند و نیز به اعمال آباء و اجدادشان افتخار می کردند آنها را قائم (ع) می کشد». ۱۵.

۷. « وَلَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا » (المائدة، ۱۲/۵)؛ « و به

راستی خداوند از بنی اسرائیل پیمان گرفت و از ایشان دوازده سرپرست را برانگیختیم ».

سلمان فارسی می گوید: وارد شدم بر رسول خدا (ص) و حسین (ع) روی زانوی آن

حضرت نشسته بود و حضرت چشمان و دهان حسین (ع) را می بوسید و می فرمود: « تو

آقایی و فرزند آقایی . تو امام و جانشین و فرزند امام و جانشین هستی . تو حجتی و فرزند

حجت هستی . تو پدر حجج نه گانه هستی که نهمین آنها قائم (ع) بر ایشان است » .^{۱۶}

۸. « وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا أَنْ أَخْرِجْ قَوْمَكَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَذَكِّرْهُمْ بِآيَاتِ اللَّهِ

إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ » (ابراهیم، ۵/۱۴)؛ « و به راستی موسی را با نشانه های

خویش فرستادیم [و گفتیم] که قومت را به سوی روشنایی از تیرگی ها بیرون بر و روزهای

خداوند را به آنان گوشزد کن ، بی گمان در آن نشانه هایی برای هر شکیبای سپاسگزاری

است » . از مثنی الحناط از حضرت امام محمد باقر (ع) و حضرت صادق (ع) درباره قول

خداوند: « وَذَكِّرْهُمْ بِآيَاتِ اللَّهِ » فرمودند: آیام الله یا روزهای خداوند سه روز است: روزی

که قائم (ع) قیام می کند، روز رجعت و روز قیامت » .^{۱۷}

۹. « وَلَئِن أَخَّرْنَا عَنْهُمْ الْعَذَابَ إِلَىٰ أُمَّةٍ مَّعْدُودَةٍ لَّيَقُولُنَّ مَا يَحْبِسُهُ أَلَا يَوْمَ يَأْتِيهِمْ لَيْسَ مَصْرُوفًا

عَنْهُمْ وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ » (هود، ۸/۱۱)؛ « و اگر عذاب را از آنان چندگاهی پس

افکنیم به یقین می گویند: چه آن را باز داشت؟ آگاه باشید روزی که به آنان برسد از ایشان

بازگردانده نمی شود و آنچه به ریشخند می گرفتند آنها را فرا می گیرد » .

از امام باقر و صادق (ع) درباره آیه: « وَلَئِن أَخَّرْنَا عَنْهُمْ الْعَذَابَ » می فرمایند: « این امت

شمرده شده اصحاب مهدی در آخر الزمان هستند که تعداد آنها ۳۱۳ نفر است ، به تعداد

اصحاب در جنگ بدر ، که این ها در یک لحظه واحد ، جمع می شوند همچنان که ابرهای

پاییزی در یک زمان و با سرعت در یک نقطه جمع می گردند » .^{۱۸}

۱۰. « وَكَتَلَّمُنَّ نَبَأَهُ بَعْدَ حِينٍ » (ص، ۸۸/۳۸)؛ « و به یقین خبر آن را پس از چندگاهی

خواهید دانست » . عاصم بن حمید از امام باقر (ع) درباره آیه: « وَكَتَلَّمُنَّ نَبَأَهُ بَعْدَ حِينٍ » روایت

می کند که حضرت فرمودند: « مقصود از خبر ، انقلاب قائم هنگام خروجش است » .^{۱۹}

۱۱. « حَتَّىٰ إِذَا اسْتَيْسَسَ الرُّسُلُ وَوَلَّوْا أَنفُسَهُمْ قَدْ كَذَّبُوا جَاءَهُمْ نَصْرُنَا فَنُجِّيَ مَنْ نَشَاءُ وَلَا يُرَدُّ

بَأْسُنَا عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ » (یوسف، ۱۱۰/۱۲)؛ « تا آنجا که پیامبران به آستانه نومیدی رسیدند

و پنداشتند که [مردم در وعده پشتیبانی] به آنان دروغ گفته اند، [ناگهان] یاری ما به آنان رسید و هر کس را که می خواستیم رهایی یافت و عذاب ما از گروه گنه کاران بازگردانده نمی شود». امیر المؤمنین علی (ع) درباره آیه: «حَتَّىٰ إِذَا اسْتَيْسَسَ الرُّسُلُ» می فرماید: «نصرت خداوند نخواهد آمد تا آن زمانی که نزد مردم از مرده ضعیف تر و مستمند تر باشید و آن تا زمان قیام قائم ما مهدی (ع) است. پس مسلمانان تا قبل از قیام، دردها و مشقت ها خواهند داشت تا مهدی موعود قیام کند و آنها را یاری نماید». ۲۰

۱۲. «قَالَ لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةً أَوْ آوِي إِلَيَّ رُكْنًا شَدِيدًا» (هود، ۸۰/۱۱)؛ «گفت: کاش برای

رویارویی با شما توانی داشتم یا به گوشه ای استوار پناه می جستم».

أبابصیر گوید حضرت صادق (ع) فرمودند: «حضرت لوط در گفتارش در آیه: «قَالَ لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةً أَوْ آوِي إِلَيَّ رُكْنًا شَدِيدًا» نبود مگر این که تمنا می فرمودند و آرزو می داشتند که آن قوه الهی می بود و آن قوه الهی که منظور لوط بود، قائم آل محمد (ص) بود و آن توان سخت منظور أصحاب و یاران مهدی موعود است که دارای قوت بسیار سختی بودند چرا که به هر کدام آنها نیرو و توان چهل مرد قدرتمند داده می شود و قلوب آنها سخت تر از پاره های آهن است و اگر آنها بر کوه های آهنین بگذرند، آنها از هم می پاشند و شمشیرهایشان تا آن زمان که خداوند راضی نگردد در نیام نخواهند کرد». ۲۱

۱۳. «وَيَقُولُونَ لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَقُلْ إِنَّمَا الْغَيْبُ لِلَّهِ فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنتَظِرِينَ» (یونس، ۲۰/۱۰)؛ «و می گویند: چرا نشانه ای [دلخواه ما] از سوی پروردگارش برای او فرو فرستاده نشده است؟ بگو که غیب، تنها از آن خداوند است پس چشم به راه دارید که من [نیز] با شما از چشم به راه دارندگانم». یحیی بن أبو القاسم از امام صادق (ع) نقل می کند: «غیب در این آیه مبارکه حجت القائم (ع) است». ۲۲

۱۴. «وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا» (النساء، ۱۵۹/۴)؛ «و کسی از اهل کتاب نیست مگر آن که پیش از مرگش به وی ایمان می آورد و در روز رستخیز بر آنان گواه است». محمد بن مسلم از حضرت باقر (ع) درباره آیه می گوید: حضرت فرمودند: «همانا عیسی (ع) قبل از قیامت فرود می آید به دنیا، سپس پیروان هیچ دینی چه یهودی و چه غیر یهودی باقی نمی ماند مگر این که پیش از مرگش به مهدی (ع) ایمان می آورد و عیسی پشت سر مهدی (ع) نماز به جا می آورد». ۲۳

۱۵. «وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَمَنْ قَتَلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيَّهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِفُ فِي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا» (الإسراء، ۱۷/ ۳۳)؛ «و آن کس را که خداوند [کشتن وی را] حرام کرده است جز به حقّ مکشید و آن که به ستم کشته شود برای وارث او حقّی نهاده ایم پس نباید در کشتن [به قصاص] گزاف کاری کند زیرا [از سوی شرع] یاری شده است». از عبد السلام بن سالم بن صالح هروی از امام رضا (ع) نقل شده است که این آیه درباره حسین (ع) و مهدی (ع) نازل شده است. ۲۴

۱۶. «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا» (الاحزاب، ۳۳/ ۵۶)؛ «خداوند و فرشتگانش بر پیامبر (ص) درود می فرستند، ای مؤمنان! بر او درود فرستید و به شایستگی [بدو] سلام کنید».

عایشه می گوید: رسول خدا (ص) فرمودند: «مهدی (ع) مردی است از خاندان و عترت من. او برای سنت من مبارزه می کند، همچنان که من برای وحی مبارزه کردم». ۲۵

نتیجه گیری

ره آورد تعمق در أبواب «ینابیع المودّة» به عنوان یکی از منابع دستیابی به تفسیر آیات قرآنی در حوزه مهدویّت، ارائه دیدگاهی بود که به طور صریح، تأویل آیات را به یکی از حوزه های مباحث مهدویّت، مرتبط دانسته است.

۱. ر. ک: قیام و انقلاب مهدی «شهید مطهری» / ۶. ۱۱. ینابیع المودّة / ۴۲۳.
۲. اصالت مهدویت در اسلام از دیدگاه اهل تسنن / ۵. ۱۲. همان / ۴۲۶.
۳. غیبت و مهدویت در تشیع امامیه «ترجمه افتخارزاده» / ۴۲. ۱۳. همان / ۴۲۸.
۴. ر. ک: در انتظار ققنوس «سیدنا مرهاشم العمیدی» / ۷۶. ۱۴. همان / ۴۲۲.
۵. آفتاب ولایت «موسسه امام خمینی (س)» / ۱۶۳- ۱۶۵. ۱۵. همان / ۴۲۴.
۶. ر. ک: کتابنامه حضرت مهدی (ع) «مهدی پور». ۱۶. همان / ۲۵۸.
۷. به نقل از: بررسی تطبیقی مهدویت در روایات شیعه و ۱۷ و ۱۸. همان / ۴۲۴.
- اهل سنت «اکبر نژاد» / ۳۶-۳۷. ۱۹. همان / ۴۲۷.
۸. آب حیات «سخنرانی های آیت الله ناصری» / ۱۵۵. ۲۰. همان / ۴۲۵.
۹. ر. ک: آیات مهدویت در قرآن از منظر احادیث تفسیری ۲۱- ۲۳. همان / ۲۲۲- ۲۲۴.
- «رضایی اصفهانی»، مطالعات تفسیری / ش ۴ / ۱۱۵. ۲۴. همان / ۴۲۴.
۱۰. ینابیع المودّة / ۴۲۵. ۲۵. همان / ۴۳۳.